

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ, ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਦੇਣ

ਡਾ. ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ

ਐਸੋਸੀਏਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ,
ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ।

Email-id: ksingh2016@kuk.ac.in

ਅਬਸਟ੍ਰੈਕਟ (Abstract) : ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ (1666–1708), ਦਸਵੇਂ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ ਧਾਰਮਿਕ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪਾਰ ਹੈ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਸਾਹਿਤਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਡੂੰਘੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਇੱਕ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਇਨਕਲਾਬੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਸਾਹਿਤਕ ਦੂਰਦਰਸ਼ੀ ਵਜੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦੀ ਪਰਖ-ਪੜਚੋਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਪੁਨਰਗਠਨ ਦੁਆਰਾ ਦੱਬੇ-ਕੁਚਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਸ਼ਕਤ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਯੋਗਦਾਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰ 1699 ਵਿੱਚ ਖਾਲਸਾ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਸੀ, ਜਿਸਨੇ ਜਾਤੀਗਤ ਦਰਜਾਬੰਦੀ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਇੱਕ ਲੋਕਤੰਤਰੀ "ਸੰਤ-ਸਿਪਾਹੀ" (Saint-Soldier) ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਬਰਾਬਰੀ/ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਸੰਸਥਾਗਤ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ। ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਇੱਕ ਉੱਘੇ ਵਿਦਵਾਨ, ਬਹੁ-ਭਾਸ਼ੀ ਅਤੇ ਬਹੁਪੱਖੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 52 ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ, ਬਚਿੱਤਰ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਜ਼ਫ਼ਰਨਾਮਾ ਵਰਗੀਆਂ ਯਾਦਗਾਰੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਲਿਖੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪੁਨਰ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਨਤਾ ਵਿੱਚ ਹਿੰਮਤ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪਛਾਣ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਵੈਮਾਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ। ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ "ਧਰਮਯੁੱਧ" (war for Righteousness) ਲਈ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰ ਕੇ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਜ਼ੁਲਮ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਆਖਰੀ ਉਪਾਅ ਵਜੋਂ ਤਲਵਾਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਕੰਮਾਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵਵਿਆਪੀ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ, ਨਿਆਂ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਲੋਕਤੰਤਰੀਕਰਨ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰ-ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਨੀਂਹ ਕਿਵੇਂ ਰੱਖੀ।

ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ (Keywords) : ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ, ਜਾਪ ਸਾਹਿਬ, ਅਕਾਲ ਉਸਤਤ, ਬਚਿੱਤਰ ਨਾਟਕ, ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ, ਸੰਤ-ਸਿਪਾਹੀ ਸੰਕਲਪ, ਸਿੱਖ ਦਰਸ਼ਨ, ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ, ਸਿੱਖ ਸਾਹਿਤ, ਸਮਾਜਕ ਸਮਾਨਤਾ, ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਰੰਪਰਾ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਤੱਕ (1469 ਈ. ਤੋਂ 1699 ਈ.) ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਕਾਲ ਨੂੰ ਦੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਪਹਿਲੇ ਹਿੱਸੇ ਦੇ ਸੌ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਤੱਕ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪੰਜ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਲਈ ਨਵੇਂ ਸਮਾਜਕ ਆਦਰਸ਼ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਹਿਤ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸਵੀਕਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਏਕੇਸ਼ਵਰਵਾਦੀ ਧਰਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਧਰਮ

ਵਿਚ ਬੁੱਤ ਪੂਜਾ, ਫ਼ਜ਼ੂਲ ਧਾਰਮਕ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ, ਭੇਖਾਂ, ਰੀਤਾਂ-ਰਸਮਾਂ, ਕਰਮਕਾਡਾਂ ਆਦਿ ਲਈ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਮਾਜਕ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਲਈ ਇਸ ਧਰਮ ਦੇ ਸਭ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਸਮੁੱਚੀ ਲੋਕਾਈ ਲਈ ਖੁੱਲੇ ਸਨ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਤੋਂ ਮਨਾਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦਾ ਵਿਹਾਰਕ/ਸਮਾਜਕ ਆਚਾਰ-ਵਿਹਾਰ 'ਚ ਖਾਤਮਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਲੰਗਰ ਪ੍ਰਥਾ ਨੇ ਸਭ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਪੰਗਤ 'ਚ ਲੰਗਰ ਛਕਣ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਹੇਠ ਉੱਚੇ-ਨੀਵੇਂ ਦੇ ਭੇਦਭਾਵ ਨੂੰ ਮਿਟਾ ਕੇ ਸਰਬ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਧਰਮ ਦਾ ਨਿਆਂ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ "ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ" ਹੈ, "ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ" ਅਜਿਹੀ ਰੱਬੀ ਇਮਾਰਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਨੀਂਹ ਮੁਸਲਮਾਨ ਫ਼ਕੀਰ ਸਾਈਂ ਮੀਆਂ ਮੀਰ ਨੇ ਰੱਖੀ ਤੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਭ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਭੇਦਭਾਵ ਤੋਂ ਨਤਮਸਤਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਧਰਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਨਿਮਰਤਾ ਤੇ ਸਾਦਗੀ ਦੀ ਦੇਣ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਰੱਬੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਤੁਲਨਾਇਆ ਨਹੀਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੇ ਵੀ ਉਚਾਰਿਆ, ਲਿਖਿਆ ਜਾਂ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਉਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਹੋਏ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਜੇ ਵੀ ਕਿਹਾ ਉਸਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸੀ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਧਰਮ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚੋਂ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਤੇ ਸੋਝੀ ਮਿਲੀ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਚੇਤੇ ਆਏ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੁਆਰਾ ਉਚਰਿਤ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪ ਵੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਅਗਲੇ ਹਿੱਸੇ ਦੇ ਸੌ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈ ਜਿਸ ਨੇ ਇਸ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ। ਛੇਵੇਂ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸ਼ਸਤਰਧਾਰੀ ਹੋਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਤੇ ਦਸਵੇਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਕਾਇਦਾ ਖਾਲਸਾਈ ਸੈਨਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਧਰਮ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਤੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਨੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਤਾਜ ਪਹਿਨੇ। ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੂਰਬੀਰਤਾ ਦੀ ਲਾਸਾਨੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਸੂਰਬੀਰਤਾ ਦੀ ਲਾਸਾਨੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਜਿਹੇ ਮਹਾਨ ਅਧਿਆਤਮਕ ਆਗੂ, ਵੀਰ ਸੈਨਾਪਤੀ, ਅਮਰ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਇ (ਖਾਲਸਾ ਸਾਜਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਨਾਂ) ਦਾ ਜਨਮ ਪਟਨੇ ਸ਼ਹਿਰ (ਪੁਰਾਣਾ ਨਾਂ ਪਾਟਲੀਪੁੱਤਰ) ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਘਰ, ਮਾਤਾ ਗੁਜਰੀ ਜੀ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ, ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿੱਬਰ ਦੇ ਬੰਸਾਵਲੀਨਾਮਾ" ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਮਤ 1718 (ਸੰਨ 1661-62) ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਕੁਝ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ 1723 ਬਿਕਰਮੀ (ਸੰਨ 1666) ਵਿਚ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।¹ ਬਚਿੱਤਰ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਦਸਮ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਆਪ ਇਹ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

ਮੁਰ ਪਿਤ ਪੂਰਬ ਕੀਅਸ ਪਯਾਨਾ ॥

ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਕੇ ਤੀਰਥ ਨਾ ਨਾ ॥

ਜਬ ਇਹ ਜਾਤ ਤ੍ਰਿਬੇਈ ਭਏ ॥

ਪੁੰਨ ਦਾਨ ਦਿਨ ਕਰਤ ਬਿਤਏ ॥

ਤਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹਮਾਰਾ ਭਯੇ ॥

ਪਟਨਾ ਸ਼ਹਿਰ ਬਿਖੈ ਭਵ ਲਯੇ ॥²

ਇਸ ਉਪਰੋਕਤ ਵਾਕ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ (ਪੇਹ ਸੁਦੀ ਸੱਤਵੀਂ, 23 ਪੇਹ ਸੰਮਤ 1723, ਭਾਵ 22 ਦਸੰਬਰ, 1666 ਈ.) ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ 22 ਦਸੰਬਰ 1666 ਈ. ਨੂੰ ਬਿਹਾਰ ਰਾਜ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਪਟਨਾ ਵਿਖੇ ਉਦੋਂ ਹੋਇਆ

ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਪੂਰਬੀ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਧਰਤਸ਼ਾਲਾਵਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਨਾਮਦਾਨ ਰਾਹੀਂ ਵਰੋਸਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਪਰੋਕਤ ਕਾਵਿ-ਟੁਕੜੀ ਦਸਮ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਦਾ ਅੰਗ ਹੈ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਚਿੱਤਰ ਨਾਟਕ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਸਿਰੋਮਣੀ ਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨਲ ਰਵੀ ਬੱਤਰਾ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ' ਵਿਚ ਉਹ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜਨਮ ਦੀ ਤਾਰੀਖ 26 ਦਸੰਬਰ, 1666 ਲਿਖਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਤਾਰੀਖ ਪ੍ਰੋ. ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਐਮ. ਏ. ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਰਾਸ਼ਟਰ ਵੀਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੌਹਰ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ : ਐਨ ਅਨਡਾਈਂਗ ਸਪਿਰਿਟ' ਵਿਚ ਵੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ। ਸਿਰੋਮਣੀ ਗੁਰੂਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰੋ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਐਮ. ਏ. ਦੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਪੁਸਤਕ 'ਸਿੱਖ-ਇਤਿਹਾਸ (ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ)' ਵਿਚ ਵੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜਨਮ ਦੀ ਤਾਰੀਖ 22 ਦਸੰਬਰ 1666 ਈ. ਹੈ। ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਪੰਜਾਬੀ ਵੀਰ ਪਰੰਪਰਾ 17ਵੀਂ ਸਦੀ' ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜਨਮ ਦੀ ਤਾਰੀਖ 22 ਦਸੰਬਰ, 1666 ਈ. ਨੂੰ ਹੀ ਸਹੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੇਹਲੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜਨਮ ਦੀ ਤਾਰੀਖ 1661 ਈ.³ ਨੂੰ ਹੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ-ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ' ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜਨਮ ਦੀ ਤਾਰੀਖ 1666 ਈ.⁴ ਨੂੰ ਹੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਬੇਸ਼ਕ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਜਨਮ ਤਾਰੀਖਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਤਰਕ ਹਨ ਬਾਵਜੂਦ ਇਸ ਦੇ ਸਿਰੋਮਣੀ ਗੁਰੂਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ ਦਿਹਾੜਾ ਨਾਨਕਸ਼ਾਹੀ ਕਲੰਡਰ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਵਰ੍ਹੇ 5 ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਪੂਰਵਲੇ ਤਪੱਸਵੀ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ 'ਬਚਿੱਤਰ ਨਾਟਕ' ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਲਿਖੀ 'ਆਪਣੀ ਕਥਾ' ਦੇ ਛੇਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸਦਾ ਆਰੰਭ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

ਅਬ ਮੈਂ ਅਪਨੀ ਕਥਾ ਬਖਾਨੇ । ਤਪ ਸਾਧਤ ਜਿਹ ਬਿਧਿ ਮੁਹਿ ਆਨੇ॥

ਹੇਮਕੁੰਟ ਪਰਬਤ ਹੈ ਜਹਾਂ । ਸਪਤ ਸਿੰਗ ਸੇਭਿਤ ਹੈ ਤਹਾਂ ॥

ਸਪਤ ਸਿੰਗ ਤਿਹੁ ਨਾਮੁ ਕਹਾਵਾ । ਪੰਡਰਾਜ ਜਾ ਜੇਗ ਕਮਾਵਾ ॥

ਤਹ ਹਮ ਅਧਿਕ ਤਪਸਿਆ ਸਾਧੀ। ਮਹਾਂ ਕਾਲ ਕਾਲਕਾ ਅਰਾਧੀ ॥

ਇਹ ਬਿਧ ਕਰਤ ਤਪਸਿਆ ਭਯੋ। ਦ੍ਰੈ ਤੇ ਏਕ ਰੂਪ ਹੈ ਗਯੋ ॥

ਤਾਤ ਮਾਤ ਮੁਰ ਅਲਖ ਅਰਾਧਾ । ਬਹੁ ਬਿਧਿ ਜੋੜ ਸਾਧਨਾ ਸਾਧਾ ।

ਤਿਨ ਜੋ ਕਰੀ ਅਲਖ ਕੀ ਸੇਵਾ । ਤਾਤੇ ਭਏ ਪ੍ਰਸੰਨਿ ਗੁਰਦੇਵਾ ।

ਤਿਨ ਪ੍ਰਭ ਜਬ ਆਇਸ ਮੁਹਿ ਦੀਯਾ । ਤਬ ਹਮ ਜਨਮ ਕਲੂ ਮਹਿ ਲੀਆ॥ (ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ)

ਵਰਤਮਾਨ ਜਨਮ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

"ਮਦ੍ਰ ਦੇਸ ਹਮ ਕੇ ਲੇ ਆਏ ॥

ਭਾਂਤਿ ਭਾਂਤਿ ਕਾਈਅਨ ਦੁਲਰਾਏ ॥

ਕੀਨੀ ਅਨਿਕ ਭਾਂਤ ਤਨ ਰੱਛਾ ॥

ਦੀਨੀ ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਕੀ ਸਿੱਛਾ ॥

ਜਬ ਹਮ ਧਰਮ ਕਰਮ ਮੇ ਆਏ ॥

ਦੇਵ ਲੋਕ ਤਬ ਪਿਤਾ ਸਿਧਾਏ ॥ (ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ)

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਤੋਂ ਸਮੁੱਚੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਇਹ ਸੇਧ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਉਸਦੇ ਮਨੁੱਖ ਬਣਨ ਵਿਚ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਰੱਬ ਬਣਨ ਵਿਚ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਸਦਾ ਦਾਸ ਹਾਂ, ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਕਰੇਗਾ ਉਹ ਨਰਕਾਂ ਦਾ ਭਾਗੀ ਬਣੇਗਾ। ਮੈਂ ਉਸ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਧਰਮ-ਕਰਮ ਦੇ ਕੁਝ ਕੰਮ ਕਰਨ ਆਇਆ ਹਾਂ :

ਜੇ ਹਮ ਕਓ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਉਚਰਿਐ ।

ਤੇ ਸਭ ਨਰਕ ਕੁੰਡ ਮਹਿ ਪਰਿਐ ॥

ਮੈ ਕੇ ਦਾਸ ਤਵਨ ਕਾ ਜਾਨੈ ।

ਯਾ ਮੈ ਭੇਦ ਨ ਰੰਚ ਪਛਾਨੈ ॥

ਮੈਂ ਹਓ ਪਰਮ ਪੁਰਖ ਕੇ ਦਾਸਾ ।

ਦੇਖਨ ਆਯੋ ਜਗਤ ਤਮਾਸਾ ॥

ਜੇ ਪ੍ਰਭ ਜਗਤਿ ਕਹਾ ਸੇ ਕਹਿ ਰੇ ।

ਮ੍ਰਿਤਲੋਕ ਤੇ ਮੌਨ ਨ ਰਹਿ ਰੇ ॥ (ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ)

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਰੱਬ ਦੀ ਪਦਵੀ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਉਸ ਤੋਂ ਸਵੈ ਨੂੰ ਦੂਰ ਰੱਖ ਕੇ ਕੇਵਲ ਮਨੁੱਖ ਹੋਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਅਜਿਹੀ ਖੁੱਲ੍ਹਦਿਲੀ ਅਤੇ ਦਲੇਰਾਨਾ ਘੋਸ਼ਣਾ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਤਤਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵੀ ਅਦੁੱਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਾਸੰਗਿਕ ਸੀ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਅਦੁੱਤੀ, ਬੇਮਿਸਾਲ ਅਤੇ ਲਾਸਾਨੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਬੋਧ ਭਲੀਭਾਂਤ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜਿਸ ਲੋਕਰਾਜੀ ਸਿਸਟਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਲਈ ਸੰਤ-ਸਿਪਾਹੀ, ਭਗਤੀ-ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰ-ਸਸਤਰ ਆਦਿ ਨਵੇਂ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖਣੀ ਹੈ, ਉਸ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਧਰਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹਿਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਾਂ-ਪਿਓ, ਚਾਰੇ ਪੁੱਤਰ, ਨਿਕਟਵਰਤੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ, ਸੇਵਕ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਸਵੈ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਲਈ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਆਪਣੇ ਅੰਤਲੇ ਸਮੇਂ ਉਹ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਨੰਗੇ ਪੈਰ ਰਹੇ, ਅੱਕ ਦੇ ਪੱਤੇ ਖਾ ਕੇ ਉਦਰ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨੀ ਪਈ ਪਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਜ਼ਲੂਮ ਲਤਾੜੇ, ਸਤਾਏ, ਦੁਤਕਾਰੇ, ਪੀੜਤ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਵਿਸਾਰਿਆ ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜਿੱਥੇ ਇਕ ਮਹਾਨ ਅਧਿਆਤਮਕ ਆਗੂ ਸਨ, ਉਥੇ ਉਹ ਇਕ ਨਿਪੁਣ ਤੇ ਵੀਰ ਸੈਨਾਪਤੀ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਵੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੁੱਚੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਕਲਨ ਨੂੰ 'ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ' ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ 'ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ' ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪੰਜ ਬੀੜਾਂ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :

1. ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਵਾਲੀ ਬੀੜ
2. ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਵਾਲੀ ਬੀੜ
3. ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਮੋਤੀ ਬਾਗ ਵਾਲੀ ਬੀੜ
4. ਦੀਵਾਨ ਖਾਨਾ ਸੰਗਰੂਰ ਵਾਲੀ ਬੀੜ

5. ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੀ ਬੀੜ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੀੜਾਂ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਥੋੜੇ ਜਿਹੇ ਭੇਦ ਵੀ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਅਥਵਾ ਤਰਤੀਬ ਵਿਚ ਵੀ ਫ਼ਰਕ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਅਤੇ ਤੀਜੀ ਬੀੜਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕੁਝ ਦਸਤਖ਼ਤੀ ਪੱਤਰੇ ਵੀ ਟਾਂਕੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪੱਤਰੇ ਗੁਰਦੇਵ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹਸਤ ਕਮਲਾਂ ਨਾਲ ਲਿਖੇ ਸਨ।⁵

ਉਪਰੋਕਤ ਵੇਰਵਾ ਦੇਣ ਦਾ ਤਾਤਪਰਜ਼ ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੀੜਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉਪਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨਾ ਹੈ ਸਗੋਂ 'ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ' ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉਪਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਦੇਣ ਉਪਰ ਚਰਚਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਬਹਾਦਰੀ ਅਤੇ ਦਲੇਰੀ ਨਾਲ ਵਿਚਰਨ ਲਈ ਜਿਥੇ ਜਬਰ ਵਿਰੁੱਧ ਡਟਣ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ, ਉਥੇ ਮਾਨਸਿਕ, ਬੌਧਿਕ, ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸਸਤਰ ਬੱਧ ਹੋਣ ਦੀ ਵੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਇਸ ਲੋੜ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਤਤਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜਿਤ ਅਨੁਪਮ ਤੇ ਲਾਮਿਸਾਲ ਸਾਹਿਤ ਨੇ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਸਿਰਜਨਾ ਦਾ ਮੂਲ ਮਨੋਰਥ ਹੀ ਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਤਮਕ, ਸਰੀਰਕ, ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਬੌਧਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕਣਾ ਸੀ, ਇਸੇ ਜ਼ਰੂਰਤ ਮੁਤਾਬਿਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਨਿਰਜੀਵਤਾ ਤੇ ਉਦਾਸੀ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਅਮਲੀ ਘੋਲ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਹਿਤ ਅਜਿਹੇ ਪਰਮ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਮਲੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਫਲ ਅਤੇ ਸਿੱਟਾ ਹੈ, ਜਿਸਨੇ ਸਿਰਫ ਪਦਾਰਥਕ ਜਿੱਤ ਜਾਂ ਰਾਜਸੀ ਸੱਤਾ ਤੇ ਵਿਜੈ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਯੁੱਧ ਨਹੀਂ ਲੜੇ ਸਗੋਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚੋਂ ਜਬਰ ਤੇ ਅਨਿਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ 'ਧਰਮ ਨੂੰ ਉਭਾਰਨ' ਤੇ ਅਧਰਮੀ ਦੁਸਟਾਂ ਨੂੰ ਸੰਘਾਰਣ ਲਈ ਖੁਦ ਆਪਣੇ ਵਿਹਾਰਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਕਿ ਉੱਚੇ ਆਦਰਸ਼ ਅਤੇ ਮਾਡਲ ਵਜੋਂ ਅੱਗੇ ਰੱਖਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਚੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਤੇ ਪ੍ਰਫੁੱਲਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅਨੰਦਪੁਰ ਨੂੰ ਵਿਦਿਅਕ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ, ਕਵੀ, ਵਿਚਾਰਕ, ਕਥਾਵਾਚਕ, ਕੀਰਤਨੀਏ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਪੰਜਾਬੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਫਾਰਸੀ ਅਤੇ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਰਚਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ, ਸੈਨਾਪਤਿ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਰਾਏ, ਆਲਮ, ਨਿਹਾਲ, ਗੁਰਦਾਸ, ਅਣੀਰਾਇ, ਸਿਆਮ, ਟਹਿਕਣ, ਭਾਈ ਜੈਤਾ, ਕੰਕਣ, ਹੁਸੈਨ ਆਦਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉਪਰ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਲਿਖਵਾਉਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਧਰਮ, ਦਰਸ਼ਨ, ਰਾਜਨੀਤੀ, ਵੈਦਿਕ, ਇਤਿਹਾਸ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਚੰਗੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖਵਾਈਆਂ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਰਾਮਾਇਣ, ਮਹਾਂਭਾਰਤ, ਉਪਨਿਸ਼ਦ, ਜੇਗ-ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ, ਮਨੂ-ਸਿਮਰਤੀ ਤੇ ਚਾਣਕਯ ਨੀਤੀ, ਪੈਰਾਇਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਵੀ ਕਰਵਾਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ 'ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ' ਵਿਚਲੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਮੁੱਢਲੀ ਰਚਨਾ 'ਜਾਪ ਸਾਹਿਬ' ਹੈ। ਬਾਣੀ ਉਤੇ ਸ੍ਰੀ ਮੁਖਵਾਕ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਦਸਵੀਂ ਲਿਖਿਆ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਰਚਨਾ ਹੋਣ ਦਾ ਪੁਖਤਾ ਸਬੂਤ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਛਪੈ, ਭੁਜੰਗ, ਪ੍ਰਯਾਤ, ਚਾਚਰੀ, ਚਰਪਟ, ਰੂਆਲ, ਮਧੁਭਾਰ, ਭਗਵਤੀ, ਰਸਾਵਲ, ਹਰਿ ਬੋਲਮਨਾ ਅਤੇ ਇਕ ਅਛਰੀ ਆਦਿ ਦਸ ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ-ਉਸਤਤੀ ਦੇ ਸੰਬੋਧਨ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਤੋਂ ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ 'ਬ੍ਰਹਮ-ਉਸਤਤੀ' ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸੰਨ 1684 ਦੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਜਮਨਾ ਕਿਨਾਰੇ ਸਥਿਤ ਹਿਮਾਚਲ

ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀ ਰਿਆਸਤ ਨਾਹਨ ਦੇ ਨਗਰ ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ।⁶ 'ਜਾਪ ਸਾਹਿਬ' ਨੂੰ 'ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ' ਵਿਚ ਉਹੀ ਰੁਤਬਾ ਹਾਸਿਲ ਹੈ ਜੋ 'ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ' ਨੂੰ 'ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਵਿਚ ਦਰਜ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਹਾਸਿਲ ਹੈ।

ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਹੋਰ ਦੂਜੇ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ' ਵਿਚ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹਦਬੰਦੀ ਜਾਂ ਸੀਮਿਤ ਦਾਇਰੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਬੰਨਿਆ ਸਗੋਂ ਉਹ ਉਸਦੀ ਸਰਬੱਗਤਾ ਨੂੰ ਅਸੰਖ ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਬਿਆਨਦੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ (ਨਿਸਰੀਕ, ਮਾਨੂਪ, ਅਬੇ, ਅਨਾਬੇ, ਅਕਾਲ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ, ਅਭੇਜ, ਅਨਾਦਿ, ਅਸੇਖ, ਅਭੰਗ, ਅਲੈ, ਨ੍ਰਭਗੀ, ਅਨਾਸ, ਆਫਿਨ, ਨ੍ਰਿਘਾਤੇ, ਆਨੰਦ, ਅਰੂਪ, ਅਰੰਗ, ਅਬਰਨ, ਅਸੀਲ, ਅਨੰਗ, ਅਲੀਕ, ਅਜੇਨਿ, ਅਸੂਤ, ਅਜੀਤੇ, ਅਖੰਡ, ਨ੍ਰਿਬਾਦੇ, ਅਭੇ, ਅਛੇਦੇ, ਅਮਿਤੇ, ਅਪਾਰ, ਅਮਾਨ, ਨ੍ਰਿਬੁਝ, ਅਸੂਝ, ਅਡੀਖ, ਅਦਿਖ, ਆਦੀਸੇ, ਨ੍ਰਿਨਾਮੇ, ਅਧੂਤ, ਅਛੂਤ, ਅਭੰਡ, ਅਮਜਬੇ, ਅਧਰਮੇ) ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਅਨੇਕ ਨਾਂਹ-ਵਾਚਕ ਉਪਸਰਗਾਂ ਅਤੇ ਪਰਸਰਗਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਨਾ ਕੇਵਲ ਕਠਿਨ ਕਾਰਜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਅਸੰਭਵ ਵੀ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਚਿਤਵਣਾ ਤਾਂ ਦੂਰ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਢੁੱਕਵੇਂ ਨਾਮ ਵਿਚ ਬੰਨ ਸਕਣਾ ਵੀ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ 'ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ' ਉਸ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਅਸੀਮਿਤ ਹੋਂਦ ਤੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੀ ਹੈ। "ਇਸ ਲੰਮੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਰਬ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਅਣਗਿਣਤ ਗੁਣਾਂ ਤੇ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।"⁷ ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਰਬੀ, ਫਾਰਸੀ, ਬ੍ਰਜ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਆਦਿ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਏਨੀ ਖੂਬਸੂਰਤ ਤੇ ਪ੍ਰਾਸੰਗਿਕ ਹੈ ਕਿ ਇਸਦਾ ਨਜ਼ਾਰਾ ਦੇਖਦਿਆ ਹੀ ਬਣਦਾ ਹੈ: ਚਕ੍ਰ ਚਿਹਨ ਅਰੁ ਬਰਨ ਜਾਤਿ ਅਰ ਪਾਤਿ ਨਹਿਨ ਜਿਹ ।

ਰੂਪ ਰੰਗ ਅਰੁ ਰੇਖ ਭੇਖ ਕੇਉ ਕਹਿ ਨ ਸਕਤ ਕਿਹ ।

ਅਚਲ ਮੂਰਤਿ ਅਨੁਭਉ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅਮਿਤੇਜ ਕਹਿਜੈ ।

ਕੇਟਿ ਇੰਦ੍ਰ ਇੰਦ੍ਰਾਣ ਸਹੁ ਸਾਹਾਣਿ ਗਣਿਜੈ ।

ਤ੍ਰਿਭਾਣ ਮਹੀਪ ਸੁਰ ਨਰ ਅਸੁਤ ਨੇਤਿ ਨੇਤਿ ਬਨ ਤ੍ਰਿਣ ਕਹਤ ।

ਤ੍ਰੁ ਸਰਬ ਨਾਮ ਕਥੇ ਕਵਨ ਕਰਮ-ਨਾਮ ਬਰਣਤ ਸੁਮਤਿ ।੧। (ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ)

'ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ' ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਅਕਾਲ ਉਸਤਤ' ਵਿਚ ਵੀ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਉਸਤਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅੰਤਰੀਵ ਪਾਠਗਤ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੁਰ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਣ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਵਾਦ ਜੁਗਤ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ, ਰਿਸ਼ੀ ਵਿਆਸ, ਕੁਬੇਰ ਅਤੇ ਗੰਧਰਭ ਆਦਿ 'ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ' ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਉਸ 'ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ' ਦਾ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕੇ। ਜੇਕਰ ਅਜਿਹਾ ਉਹ ਆਪ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ ਤਾਂ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਬਾਰੇ ਕਿਵੇਂ ਬਿਆਨਣਗੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਦੀ ਗਿਆਨ ਸਾਧਨਾ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪੁੱਜਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ 'ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ' ਸਵੈ-ਸੰਪੂਰਨ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਆਸਰੇ ਤੋਂ ਹੈ :

ਕੇਤੇ ਮਹਾਂਦੀਨ ਕੇਤੇ ਬਿਆਸ ਸੇ ਪ੍ਰਬੀਨ

ਕੇਤੇ ਕੁਮੇਰ ਕੁਲੀਨ, ਕੇਤੇ ਜੱਛ ਕਹੀਅਤ ਹੈ ।

ਕਰਤ ਹੈ ਬਿਚਾਰ, ਪੈ ਨ ਪੂਰਨ ਕੇ ਪਾਵੈ ਪਾਰ

ਤਾਹੀ ਤੇ ਅਪਾਰ ਨਿਰਾਧਾਰ ਲਹੀਅਤ ਹੈ।⁸

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਹੀ ਇਹ ਸਭ ਪਸਾਰਾ ਪਸਾਰਿਆ ਹੈ। ਉਹ 'ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ' ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਉਹ ਅਨੁਭਵ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਅੰਤ ਰਹਿਤ ਹੈ। ਉਹ 'ਅਕਾਲ ਉਸਤਤ' ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ :

ਤੁਮ ਕਹੇ ਦੇਵ ਸਰਬੰ ਬਿਚਾਰ ॥

ਜਿਮ ਕੀਓ ਆਪ ਕਰਤੇ ਪਸਾਰ ॥

ਜਦਪਿ ਅਭੂਤ ਅਨਭੈ ਅਨੰਤ ॥

ਤਉ ਕਹੇ ਜਥਾ ਮਤ ਤ੍ਰੈਣ ਤੰਤ ॥⁹

ਅਕਾਲ ਉਸਤਤ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਰਬਕਾਲ ਦੀ ਗੱਲ ਕਈ ਵਾਰ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਜਿਥੇ ਸਿਰਜਕ ਹੈ ਉਥੇ ਪਾਲਕ ਵੀ ਹੈ, ਸੰਘਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਦੁਸ਼ਟਾਂ ਦਾ ਦਮਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵੀ ਹੈ। ਸਰਬਕਾਲ ਰਖਵਾਰ ਹਮਾਰੇ, ਸਰਬ ਲੋਹ ਮੈਂ ਕਿੰਕਰ ਥਾਰੇ) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ 'ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ' ਨੇ ਦੁਸ਼ਟਾਂ, ਦਾਨਵਾਂ ਅਤੇ ਦੈਤਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਮੁੱਚੀ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ (ਸਾਚੁ ਕਹਹੁ ਸੁਨਿ ਲੇਹੁ ਸਭੈ ਜਿਨ ਪ੍ਰੇਮ ਕੀਓ ਤਿਨ ਹੀ ਪ੍ਰਭ ਪਾਯੋ) ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਮਾਨਵ ਪ੍ਰੇਮ ਵਲ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰਦੇ ਹੋਏ (ਮਾਨਸ ਕੀ ਜਾਤ ਸਭੈ ਏਕੈ ਪਹਿਚਾਨਬੋ) ਸਭ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਏਕਤਾ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ "ਬਚਿੱਤਰ ਨਾਟਕ" ਇਕ ਲੰਮੇਰੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਤਿੰਨ ਭਾਗ ਹਨ। ਇਸਦੇ ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਆਤਮਕਥਾ (ਆਪਣੀ ਕਥਾ) ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੰਸਾਵਲੀ, ਪਿਛਲੇ ਜਨਮ, ਮਾਤਲੋਕ ਵਿਚ ਜਨਮ ਅਤੇ 1696 ਈ. ਤਕ ਦੇ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦਰਜ ਹਨ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਦੂਜਾ ਭਾਗ ਦੇਵੀ ਦੁਰਗਾ ਅਤੇ ਦੈਤਾਂ ਨਾਲ ਹੋਈਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਬਾਰੇ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਗ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਰਚਨਾਵਾਂ (ਚੰਡੀ ਚਰਿਤਰ ਉਕਤ ਬਿਲਾਸ, ਚੰਡੀ ਚਰਿਤਰ ਦੂਜਾ ਅਤੇ ਵਾਰ ਦੁਰਗਾ ਕੀ) ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਬਚਿੱਤਰ ਨਾਟਕ ਦਾ ਤੀਜਾ ਭਾਗ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਚੌਢੀ ਅਵਤਾਰਾਂ, ਬ੍ਰਹਮਾਂ ਦੇ ਸਤ ਅਵਤਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵਜੀ (ਰੁਦ੍ਰ ਦੇ ਅਵਤਾਰ) ਦੇ ਦੋ ਅਵਤਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। 'ਚੰਡੀ ਚਰਿਤਰ ਉਕਤ ਬਿਲਾਸ' ਵਿਚ ਅੱਠ ਅਧਿਆਇ 233 ਬੰਦ ਅਤੇ ਮਾਰਕੰਡੇ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚਲੀ 'ਦੁਰਗਾ ਸਪਤਸਤੀ' ਵਾਲੀ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਕਥਾ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। 'ਚੰਡੀ ਚਰਿਤਰ ਦੂਜਾ' ਵਿਚ ਵੀ ਅੱਠ ਅਧਿਆਇ ਅਤੇ 262 ਬੰਦ ਹਨ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਬੀਰ ਰਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਿਖਰਾਂ ਨੂੰ ਛੋਂਹਦਾ ਹੈ। ਵਾਰ ਦੁਰਗਾ ਕੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ 'ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਰ' ਅਤੇ 'ਵਾਰ ਭਗਉਤੀ ਜੀ ਦੀ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਕੁੱਲ 55 ਪਉੜੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵੀ 'ਦੁਰਗਾ ਸਪਤਸਤੀ' ਦੀ ਕਥਾ ਨੂੰ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੁਹਰਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸੁੱਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਗਈ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਵਾਰ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਲਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਧੇਰੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਬੀਰ ਰਸ ਦੀ ਭਰਪੂਰਤਾ ਹੈ। ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਲੜਾਈ ਦੇ ਸਜੀਵ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਆਭਾਸ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ :

ਸੱਟ ਪਈ ਜਮਧਾਣੀ ਦਲਾਂ ਮੁਕਾਬਲਾ

ਧੂਹ ਲਈ ਕ੍ਰਿਪਾਣੀ ਦੁਰਗਾ ਮਿਆਨ ਤੇ

ਚੰਡੀ ਰਾਖਸ਼ ਖਾਣੀ ਵਾਹੀ ਦੈਤ ਨੂੰ

ਕੇਪਰ ਚੂਰ ਚਵਾਣੀ ਲਖੀ ਕਰਗ ਲੈ... ।

ਰਣ ਵਿਚ ਘਤੀ ਘਾਣੀ ਲੇਹੁ ਮਿਝ ਦੀ ।

'ਚੋਬੀਸਾਵਵਾਰ' ਸੁਤੰਤਰ ਰਚਨਾ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ 'ਬਚਿੱਤਰ ਨਾਟਕ' ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੰਗ ਹੈ। ਇਹ ਰਚਨਾ ਬਚਿੱਤਰ ਨਾਟਕ ਦੇ ਤੀਜੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਆਕਾਰ ਵਜੋਂ ਬਹੁਤ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕਿ 'ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ' ਦੇ 456 ਪੰਨਿਆਂ ਉਪਰ ਉਕੱਚੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵ, ਬ੍ਰਹਮਾ, ਰੁਦ੍ਰ ਆਦਿ ਦੇਵਤਾ ਉਸ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਅੰਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਹਨ :

1. ਕਾਲ ਪੁਰਖ ਕੀ ਦੇਹਿ ਮੇ ਕੋਟਿਕ ਬਿਸਨ ਮਹੇਸ ।

ਕੋਟਿ ਇੰਦ੍ਰ ਬ੍ਰਹਮਾ ਕਿਤੇ ਰਵ ਸਸਿ ਕ੍ਰੋਰ ਜਲੇਸ ॥10

2. ਜੇ ਚਉਬੀਸ ਅਵਤਾਰ ਕਹਾਏ ।

ਤਿਨ ਭੀ ਉਸ ਪ੍ਰਭ ਤਨਕ ਨ ਪਾਏ ॥11

ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ ਨਾਇਕਾਂ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਨਾਇਕਾਂ ਦੇ ਚਰਿਤਰਾਂ ਦਾ ਬੋਧ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਚਿਤਰਣ ਵਿਚ ਦੈਵੀ ਸੱਤਾ ਦੀ ਜਿੱਤ ਤੇ ਅਸੁਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਬੀਰ ਰਸੀ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ 'ਸ਼ਸਤਰ ਨਾਮ ਮਾਲਾ' ਰਚਨਾ ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਦਾ ਕੋਸ਼ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਪੰਜ ਅਧਿਆਇ ਅਤੇ 1318 ਬੰਦ ਦਰਜ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇ ਦੇ 27 ਬੰਦਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਨੂੰ ਆਦਿ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਮੰਨ ਨੇ ਨਮਸਕਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਅਧਿਆਇ ਦੇ 47 ਬੰਦਾਂ (28 ਤੋਂ 74 ਬੰਦ) ਵਿਚ ਤਲਵਾਰ (28 ਤੋਂ 56 ਤੱਕ) ਅਤੇ ਚੱਕਰ (37 ਤੋਂ 74 ਬੰਦ ਤੱਕ) ਦੇ ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਨਾਮ ਗਿਣੇ ਹਨ। ਤੀਜੇ ਅਧਿਆਇ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ 178 ਬੰਦਾਂ (75 ਤੋਂ 252 ਬੰਦ ਤੱਕ) ਤੱਕ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ 'ਤੀਰ' ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਨਾਮ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਚੌਥੇ ਅਧਿਆਇ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ 208 ਬੰਦਾਂ (253 ਤੋਂ 460 ਬੰਦ) ਤੱਕ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ 'ਪਾਸ' ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਨਾਮ ਦਰਜ ਹਨ। ਪੰਜਵਾਂ ਅਧਿਆਇ 858 ਬੰਦਾਂ (461 ਤੋਂ 1318 ਬੰਦ) ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ 'ਤੁਪਕ' ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਨਾਮ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ।

'ਚਰਿਤਰੋਪਾਖਯਾਨ' ਰਚਨਾ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਬਚਿੱਤਰ ਨਾਟਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੂੀ ਵੱਡੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ 404 ਚਰਿਤਰ ਅਤੇ 7558 ਬੰਦ ਹਨ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ "ਚਰਿਤਰਾਂ ਦੇ ਸ੍ਰੋਤ ਮਹਾਂਭਾਰਤ, ਰਾਮਾਇਣ, ਪੁਰਾਣ, ਪੰਚਤੰਤਰ, ਹਿਤੋਪਦੇਸ਼, ਬਾਗੋ ਬਹਾਰ, ਚਹਾਰ ਦਰਵੇਸ਼ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਰਿਤਰਾਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵੱਡ ਧਾਰਮਕ, ਪੌਰਾਣਿਕ, ਇਤਿਹਾਸਕ, ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਆਦਿ ਪੱਖਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।"¹² ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਮਤਭੇਦ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਰਚਨਾ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਨਹੀਂ। ਅਜਿਹਾ ਮੰਨਣ ਪਿਛੇ ਮੁੱਖ ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਚਰਿਤਰ ਸਿੱਖ ਮਰਯਾਦਾ, ਆਚਾਰ ਤੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਮੰਨਣ ਜਾਂ ਨਾ ਮੰਨਣ ਵੱਲ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੀ 'ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ' ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਹੈ। ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਦਰਜ 'ਜਫ਼ਰਨਾਮਾ' ਫਾਰਸੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੀ ਤੇ ਐਰੰਗਜੇਬ ਨੂੰ ਭੇਜੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਚਿੱਠੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੁੱਲ 111 ਸ਼ਿਅਰ ਹਨ। ਇਹ ਚਿੱਠੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲੋਂ ਚਮਕੌਰ ਦੀ ਗੜ੍ਹੀ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਦੀਨਾ ਕਾਂਗੜਾ ਤੋਂ ਐਰੰਗਜੇਬ ਨੂੰ ਭੇਜੀ ਗਈ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਐਰੰਗਜੇਬ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਜੁਲਮ ਅਤੇ ਜ਼ਬਰ ਦੀ ਚੇਤਾਵਨੀ ਵੱਲ ਆਗਾਹ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਸਭ ਹੀਲੇ ਵਸੀਲੇ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਣ ਤਾਂ ਹੱਥ ਵਿਚ ਸ਼ਮਸ਼ੀਰ (ਤਲਵਾਰ) ਚੁੱਕਣਾ ਜਾਇਜ਼ ਹੈ। ਹਿਕਾਇਤਾਂ (ਫਾਰਸੀ ਰਚਨਾਵਾਂ) ਦੀ ਕੁੱਲ ਗਿਣਤੀ ਗਿਆਰਾਂ ਅਤੇ ਕੁੱਲ ਬੰਦ 756 ਹਨ। ਬਾਣੀ (ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ)

ਸੰਕਲਨਕਰਤਾ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫਾਰਸੀ ਰਚਨਾ ਜ਼ਫ਼ਰਨਾਮਾ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਜ਼ਫ਼ਰਨਾਮਾ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ (ਹਿਕਾਇਤਾਂ) ਦਾ ਵੀ 'ਚਰਿਤਰੋਪਾਖਯਾਨ' ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਰਾਗਾਂ ਦੇ (ਸ਼ਬਦ ਹਜ਼ਾਰੇ) ਦੀ ਕੁੱਲ ਗਿਣਤੀ ਨੌਂ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਗਬੱਧ ਰਚਨਾ ਤਿੰਨ ਰਾਮਕਲੀ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ, ਇਕ ਸੋਰਠਿ ਰਾਗ ਵਿਚ, ਇਕ ਕਲਿਆਣ ਰਾਗ ਵਿਚ, ਇਕ ਤਿਲੰਗ ਰਾਗ ਵਿਚ, ਇਕ ਬਿਲਾਵਲ ਰਾਗ ਵਿਚ ਅਤੇ ਦੋ ਦੇਵਗੰਧਾਰੀ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਨੌਂ ਦੇ ਨੌਂ ਸ਼ਬਦ ਤਿੰਨ ਪਦਿਆਂ (ਤਿਪਦੇ) ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਤ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ।

ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚਲੇ ਸਵੱਯੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਉਪਮਾ ਅਤੇ ਕਰਮਕਾਂਡ, ਪਖੰਡਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਵੱਈਆਂ ਵਿਚ 'ਦਸ ਸੁੱਧ ਸਵੱਯੇ' ਦਸ ਤਵ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਸਵੱਯੇ (ਅਕਾਲ ਉਸਤਿਤ ਵਿੱਚ) ਅਤੇ ਤੇਤੀ ਸਵੱਯੇ ਵੱਖਰੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਅਸਫੇਟਕ ਕਬਿਤ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਕਬਿੱਤ, ਸਵੱਯੇ ਅਤੇ ਦੇਹਰੇ ਇੱਕਠੇ ਜੋੜ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉਪਰ ਲਿਖੇ ਗਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਬਿੱਤਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਪੰਜਾਹ ਦੇ ਲਗਭਗ ਹੈ। ਇਹ ਕਬਿੱਤ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਰਾਧਾ ਦੀ ਉਸਤਿਤ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ।

ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚਲੀ 'ਸੱਦ' ਰਚਨਾ ਤਿੰਨ ਤੁਕਾਂ ਦਾ ਟੋਟਕਾ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਰਚਨਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਲੱਖੀ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਲੋਕ ਗੀਤ ਦੀ ਤਰਜ਼ ਉਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ।

ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚਲੇ ਉਪਰੋਕਤ ਵੇਰਵੇ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚਲੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਰਲੇਵਾਂ ਵੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਅਜਿਹਾ ਕਹਿਣ ਪਿਛੇ ਜੇ ਤਰਕ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਉਹ 'ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ' ਵਿਚਲੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ ਉਪਰ ਰੱਖਕੇ ਪਰਖ ਪੜਚੋਲ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਸਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ ਤਰਕ ਹੈ ਕਿ, "ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ, ਅਕਾਲ ਉਸਤਿਤ (ਦੇਵੀ ਸਤੋਤ੍ਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ), ਬੱਤੀ ਸਵੱਯੇ, ਖਾਲਸਾ ਮਹਿਮਾ ਅਰ ਜ਼ਫ਼ਰਨਾਮਾ (ਹਿਕਾਇਤਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ) ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ।"¹³ ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਕਰਤਿਤਵ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ, "ਸੰਪੂਰਣ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਅਸ਼ੋਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਰਤਿਤਵ ਜਨਮ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਜੁੜਦਾ। ਇਸ ਵਿਚ ਕਵੀ ਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਵੀ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀਆਂ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਜਾਪੁ ਅਕਾਲ ਉਸਤਿਤ (201 ਤੋਂ 230 ਤੱਕ ਦੇ ਭਾਗ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ), ਸਵੇਯੇ, ਜ਼ਫ਼ਰਨਾਮਾ ਆਦਿ।"¹⁴ ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ "ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ : ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ" ਵਿਚ "ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ, ਅਕਾਲ ਉਸਤਿਤ, ਬਚਿੱਤਰ ਨਾਟਕ ਵਿਚਲੀ ਆਪਣੀ ਕਥਾ, ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਬੋਧ ਜ਼ਫ਼ਰਨਾਮਾ, 33 ਸਵੱਯੇ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਰਚਨਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਉਹ ਚੰਡੀ ਚਰਿਤਰ ਉਕਤ ਬਿਲਾਸ, ਚੰਡੀ ਚਰਿੱਤਰ ਦੂਜਾ, ਵਾਰ ਦੁਰਗਾ ਕੀ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਚੋਬੀਸ ਅਵਤਾਰ, ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਅਵਤਾਰ, ਰੁਦ੍ਰ ਅਵਤਾਰ, ਸਸਤਰਨਾਮ ਮਾਲਾ, ਚਰਿਤਰੋਪਾਖਯਾਨ ਦਾ 405ਵਾਂ ਚਰਿਤਰ ਆਦਿ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾਵਿਕ ਅਭਿਆਸ ਅਤੇ ਚਰਿਤਰੋਪਾਖਯਾਨ (404 ਚਰਿਤਰ), ਹਿਕਾਇਤਾਂ, ਅਸਫੇਟਕ ਕਬਿੱਤ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹਨ। ਇਸ ਪਿਛੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਰਚਨਾਵਾਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਪਿਰਿਟ ਨਾਲ ਇਕਨੁਰ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖੀ ਰਹਿਤ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।"¹⁵

ਅਜਿਹੀਆਂ ਸੰਕਾਵਾਂ ਦੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਰਚਨਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦਾ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਸਮਾਜ-ਸਾਹਿਤ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਅਦਭੁੱਤ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਲੰਮੇਰੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਝਾਤ ਮਾਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜਿਹੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਹੀਆ ਕੀਤਾ ਉਹ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਸਮੁੱਚੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਆਗਮਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਤੌਰ ਤੇ ਨਾ ਸਮਝ ਕੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਹੋਰ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਵੰਡੀਆਂ ਅਤੇ ਭੇਦਭਾਵ ਦੇ ਸ਼ਿਕੰਜੇ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਏਸੇ ਕਾਰਣ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਰੱਬ ਨਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਬੁੱਧ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕਰਮ ਹੀ ਉਸਦੀ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਕਰਮ ਹੀ ਉਸਦਾ ਮਿੱਤਰ ਅਤੇ ਸ਼ਤਰੂ ਹੈ। ਬੁੱਧ ਜਿੱਥੇ ਮਨੁੱਖੀ ਕਰਮ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਸਦੀਆਂ ਸਭ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ-ਅਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ, ਕਿਰਿਆਵਾਂ-ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ, ਕਾਮਨਾਵਾਂ-ਅਕਾਂਖਿਆਵਾਂ ਦਾ ਜਿੰਮੇਵਾਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਹੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ, ਮਨੁੱਖੀ ਕਰਮ, ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਉਪਰ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਲੰਗਰ, ਪੰਗਤ, ਮੰਗਤ, ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਅਕਾਲ ਤਖਤ, ਮੀਰੀ ਪੀਰੀ, ਪੰਜ ਪਿਆਰੇ, ਸਿੱਖ, ਸਿੰਘ, ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਮੰਨਣਾ ਆਦਿ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਿੰਦੂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਬਾਣੀ ਹੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਸਭ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਜੇਤ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਵੱਖਰਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਿਰਫ ਸਰੂਪ, ਜੇਤ ਇਕੋ ਹੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਜੋ ਸਰੂਪ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਉਹੋ ਸਰੂਪ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਜੀਵਨ ਬਿਰਤਾਂਤ 'ਚੋਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਭਿਆਚਾਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਜੀਉਂਦਾ ਜਾਗਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸਮਕਾਲੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਤੇ ਸਮਾਧਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਕਾਸਮੁਖੀ ਰਵੱਈਆ ਤੇ ਰੂਪ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਵਿਕਾਸਮੁਖੀ ਰਵੱਈਆ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੇ ਨਵੀਨਤਾ ਹੀ ਉਸ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸੋਮਾ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਸਮੁੱਚੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਜਿਹੜੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਸਿਰਫ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਉਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਰਹੇ ਪਰੰਤੂ ਵਿਹਾਰਕ ਰੂਪ 'ਚ ਸਮਾਜ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਨਾ ਬਣ ਸਕੇ ਅਜਿਹੇ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦਾ ਅਸਤਿਤਵ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸੰਕਟਗ੍ਰਸਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਬੇਸ਼ੱਕ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪੱਧਰ ਉਪਰ ਅਮੀਰ ਤਾਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਵਿਚਲੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਰਫ਼ਤਾਰ ਮੱਠੀ (slow) ਜਾਂ ਨਾ ਮਾਤਰ ਹੋਵੇਗੀ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਵਿਚਲਾ ਮੁੱਖ ਦਵੰਦ ਇਹ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਇਥੇ ਰੱਬ ਦੀ ਨਿਰਾਕਾਰ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪੱਧਰ ਉਪਰ ਤਾਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਵਿਹਾਰਕ ਪੱਧਰ ਉਪਰ ਨਹੀਂ। ਜੇਕਰ ਅਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ, ਵਰਣਾਂ-ਵਰਗਾਂ, ਜਾਤਾਂ-ਪਾਤਾਂ, ਅਣਗਿਣਤ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਮਕਾਡਾਂ ਵਿਚ ਨਾ ਵੰਡਿਆ ਹੁੰਦਾ। ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਪਿੱਠਭੂਮੀ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਮਾਜਕ ਸਮਾਨਤਾ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਬਹਾਲੀ ਲਈ ਵਰਣਾਂ/ਵਰਗਾਂ, ਜਾਤਾਂ/ਪਾਤਾਂ ਵਿਚੂਣੇ ਵਰਗਹੀਨ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਸਿਰਜਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਧਾਂਤਕ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰਕ ਦੋਹਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਅਮਲ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਸਮਝਣਾ, ਜਾਤ-ਪਾਤ ਰਹਿਤ ਸਮਾਜ, ਸੰਗਤ-ਪੰਗਤ, ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਰੂਪ ਸਮਝਣਾ ਭਾਵ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਮਨੁੱਖੀ ਅਸਤਿਤਵ ਦੀ ਏਕਤਾ ਉਪਰ ਬੱਲ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰ

ਦੀ ਸਮਰੂਪਤਾ ਲਈ ਸਭ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਸੂਤਰ 'ਪਰਮਾਤਮਾ ਹਰ ਜੀਵ ਅੰਦਰ ਆਪ ਹੈ ਹਰ ਜੀਵ ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਹੈ' ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਉਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤਾ ਕਾਰਣ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਜੰਗੀ ਲੜਾਈਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਜਿਸਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਣ ਇਹ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਖੌਤੀ ਉੱਚੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਇਹ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰਨਾ ਔਖਾ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਖੌਤੀ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪੰਗਤ ਤੇ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਕਿਉਂ ਬਿਠਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਅਜਿਹਾ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਦੂਰਅੰਦੇਸ਼ੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਾਹੀਂ ਅਜਿਹੇ ਦ੍ਰਿੜ ਨਿਸ਼ਚਿਆਂ ਅਤੇ ਇਰਾਦਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ 'ਚ ਸਹੀ ਦਿਸ਼ਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਪੰਜ ਪਿਆਰਿਆਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਤੇ ਪੁਖਤਾ ਸਬੂਤ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸਹੀ ਦਿਸ਼ਾ ਦੇਣ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੱਤਾ ਦੀ ਕਮਾਨ ਇਕ ਹੱਥ ਵਿਚ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਸਭ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਰਾਜਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਸੁਚਾਰੂ ਰੂਪ 'ਚ ਚਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਸਥਿਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਸ ਵਿਚ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ/ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ/ਲੋੜਾਂ/ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਨੂੰ ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਭਾਗੀਦਾਰ ਨਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੋਵੇ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਰਾਜੇ ਭਾਵ ਨਾਨਕ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਨੂੰ ਇੱਕ ਰੱਖਿਅਕ ਦੇ ਤੌਰ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਨਾ ਕਿ ਮਾਲਕ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਵਿਹਾਰਕ ਰੂਪ 'ਚ ਅਮਲੀਜਾਮਾ ਪਹਿਨਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਮ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਮਨੁੱਖੀ ਧਰਮ ਦੱਸਿਆ। ਧਾਰਮਿਕ ਕਰਮਕਾਂਡ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ, ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵ ਦਾ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਥਾਪਿਤ ਸਥਾਨ ਤੇ ਜਾਣਾ ਜਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਣਾ ਆਦਿ ਧਰਮ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਹਕੀਕਤ ਨੂੰ ਸੋਚ, ਸਮਝ, ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਮੰਨਣਾ, ਮੰਥਨ ਕਰਨਾ ਤੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸਹੀ ਦਿਸ਼ਾ ਦੇਣਾ ਹੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਰੂਪ 'ਚ ਧਰਮ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜਾਗ੍ਰਤ ਜੇਤ ਨਾਲ ਇਕ ਸੁਰਤਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੇਵੀਆਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਅਤੇ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ¹⁶ ਦਾ ਨਾ ਸਿਰਫ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਭੇਖਾਂ, ਕਰਮਕਾਂਡਾ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸਤ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਚੇਰੇ ਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਚੰਗੇ ਗੁਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਵੀ। ਅਜਿਹੇ ਸਾਂਝੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਹਕੀਕੀ ਰੂਪ ਦੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਹਮਾਇਤੀ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਆਦਰਸ਼ ਹੀ ਸਭ ਪਾਸੇ ਧਰਮ¹⁷ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਰਨਾ, ਦੁਸ਼ਟਾਂ-ਦੇਖੀਆਂ¹⁸ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨਾ ਸੀ।

ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਸਰਬ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਲਈ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਸ਼ਬਦ' ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦੇਣ ਹਿਤ 'ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਨੂੰ 'ਗੁਰੂ' ਵਜੋਂ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚਲੇ ਸ਼ਾਮਿਲ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿੱਠਭੂਮੀ ਤੇ ਪਿਛੋਕੜ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ, ਭੂਗੋਲਿਕ ਖਿੱਤੇ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ, ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਅਦੁੱਤੀ ਦੇਣ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਨਾ ਸਿਰਫ ਇਕ ਸਰਬਸਾਂਝਾ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਇਆ ਸਗੋਂ ਸਮੁੱਚੀ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਸਰਬਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦੇ ਸੂਤਰ ਵਿਚ ਬੰਨਣ/ਜੋੜਣ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਨੈਤਿਕਤਾ, ਸਦਾਚਾਰ, ਭੈਅ ਰਹਿਤ ਜੀਉਣਾ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਭੈਅਭੀਤ ਨਾ ਕਰਨਾ, ਬੇਗਾਨਾਂ ਹੱਕ ਖੋਹਣਾ ਨਾ ਖੋਹਣ ਦੇਣਾ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜਿਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਰਤ, ਫਿਰਕੇ, ਇਲਾਕੇ, ਉੱਚੇ-ਨੀਵੇਂ ਦੀਆਂ ਹੱਦਬੰਦੀਆਂ/ਵਲਗਣਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਦੇ ਹੋਏ ਸਰਬ ਸਾਂਝੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਪਸਾਰੇ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਧਰਮ ਹਿਤ ਕੀਤੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸਰਵੋਤਮ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਕਰਮ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਕਰਮ ਦਾ ਮੰਤਵ ਵੀ ਧਰਮ ਨੂੰ ਹੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਧਰਮ ਹਿਤ ਕੀਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਰਮ ਨੂੰ ਉਹ ਅਹਿੰਸਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਸਗੋਂ ਅਜਿਹਾ ਕਰਮ ਜਿਹੜਾ ਛਲ, ਕਪਟ, ਝੂਠ, ਫਰੋਬ, ਦਿਖਾਵੇ ਜਾਂ ਸੁਆਰਥ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਉਹ ਹਿੰਸਾ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ 'ਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਵਿਚ ਹਿੰਸਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਨਾ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੇ ਵਿਹਾਰਕ ਰੂਪ ਵਿਚਲੇ ਪਾੜੇ ਨੂੰ ਸਾਮੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਹਉਮੈ ਗੂਸਤ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਵਰਗ-ਵੰਡ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਅਸਵੀਕ੍ਰਿਤ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਮੱਦੇਨਜ਼ਰ ਭਾਰਤੀ ਸਰਜਮੀਂ ਉਪਰ ਮੌਜੂਦਾ ਮਾਨਵੀ ਸੰਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਨਵੀਨ ਸਰਬਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਰਾਹੀਂ ਖਤਮ ਕੀਤਾ ਜਿਸਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਸਾਮੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਵੀਨ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮ ਬਲ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਬਲ ਬਾਕੀ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਬਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਉੱਤਮ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵਿਰੋਧੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਨਤਾ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਵਿਹਾਰ, ਕਰਮ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆ/ਗਤੀ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਹੈ। ਜਿਸਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਸੰਤ-ਸਿਪਾਹੀ, ਭਗਤੀ-ਸ਼ਕਤੀ, ਸ਼ਾਸਤਰ-ਸਸਤਰ ਆਦਿ ਸੰਕਲਪ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਜੁੱਟ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇੱਕਠੇ ਹੋਣ ਵਿਚ ਆਏ ਸਗੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਮੂੰਹ-ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਬਦਲਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਸਨੂੰ ਇਕ ਨਵੀਂ ਦਿਸ਼ਾ ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਮਿਸ਼ਰਿਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ/ਉਪ-ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ, ਨਸਲਾਂ, ਧਰਮਾਂ, ਇਲਾਕਿਆਂ, ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਆਤਮਸ਼ਾਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣੀ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਹੋਂਦ ਤੇ ਨੁਹਾਰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਰਣ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਰਮ, ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਕਬੀਲੇ, ਨਸਲ, ਇਲਾਕੇ, ਭਾਸ਼ਾ ਆਦਿ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਇਕ ਸਾਂਝਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸਿਰਫ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਨਤਾ, ਭਾਈਚਾਰੇ, ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਤੇ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਵਿਹਾਰਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਸਿਰਫ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪੱਧਰ ਤੇ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸੰਗਟਗੂਸਤ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਿਆ ਜਦੋਂ ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ, ਅਨਿਆਂ, ਅਨੈਤਿਕਤਾ, ਅਧਰਮ ਦੇ ਮਕੜਕਾਲ ਵਿਚ ਗੂਸਤ ਸੀ। ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਸੰਕਟਮਈ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚੋਂ ਉਭਾਰਨਾ ਅਤੇ ਇਕ ਸਾਂਝੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖਣੀ ਅਜਿਹਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਜ ਤੇ ਯੋਗਦਾਨ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਹੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਸ ਅਦਭੁੱਤ ਤੇ ਅਦੁੱਤੀ ਦੇਣ ਦਾ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਰਿਣੀ ਵੀ ਰਹੇਗਾ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਨਵੀਂ ਦਿਸ਼ਾ ਵੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਰਹੇਗਾ।

ਉਪਰੋਕਤ ਸਮੁੱਚੀ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਇਹ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ, ਸਾਹਿਤ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਇਨਕਲਾਬੀ ਰੂਪ ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਤੇ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚਲਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵ, ਰਹੱਸ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਅਨੁਭਵ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਘੇਰਾ ਬਾਹਰਮੁਖੀ, ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਤੇ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਅਨੁਭਵ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ, ਅਰਬੀ, ਫਾਰਸੀ ਬ੍ਰਜ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚੋਂ ਜਿਹੜੇ ਵੀ ਮਿਥਿਹਾਸਕ, ਇਤਿਹਾਸਕ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ, ਪੈਰਾਫਿਕ, ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਉਸ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਵੀਨ ਅਰਥ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਕੇ ਸਮੁੱਚੀ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਤਤਕਾਲੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਬਦਲਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਗਲੋਬਲੀ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਜੋ ਸੰਕਟ ਪੈਦਾ ਕਰ ਲਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣ

ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਜੀਵਨ, ਸਾਹਿਤ, ਸਮਾਜ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਪ੍ਰਤਿ ਸੁਚੇਤ ਚਿੰਤਨ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾ ਸਕਦਾ ਹ

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ, ਪੰਨਾ 1
2. ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 59
3. ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਨਗਰ ਪਟਨਾ ਵਿਚ ਸੰਨ 1661 ਵਿਚ ਹੋਇਆ, ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜਾਦੂ-ਟੂਣਿਆਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਕਾਮਰੂਪ ਵਿਚ ਸਫ਼ਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਥੇ ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਆਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਆਪਣਾ ਪਰਿਵਾਰ ਪਟਨੇ ਛੱਡ ਆਏ ਸਨ। ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ, ਪੰਨੇ 14-15
4. ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਬਾਰੇ ਮੁਖ ਸ੍ਰੋਤ ਉਸਦੀ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ "ਬਿਚਿਤ੍ਰ ਨਾਟਕ" ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਨੇ 1692 ਈ. (ਲੇਖਕ ਨੇ ਟਪਲਾ ਖਾਧਾ ਹੈ, 1698 ਈ. ਸਹੀ ਹੈ- ਅਨੁਵਾਦਕ) ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ। ਇਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ "ਬਿਚਿਤ੍ਰ ਨਾਟਕ" ਨੂੰ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਮਗਰਲੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣੇ ਤੋਂ 80 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸੌ ਸਾਲ ਪਿੱਛੋਂ ਲਿਖੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੇ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਰਬਿਲਾਸ 1897 ਈ. ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਤੇ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਮਗਰੋਂ ਦੀਆਂ ਹਨ। ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਨਾ ਲਇਹਨਾਂ ਬਿਰਤਾਂਤਾਂ ਦੀ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਤੇ ਬਹਾਦਰਸ਼ਾਹ ਦੇ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮੁਗਲ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਕਰਕੇ ਪਰਖ ਪੜਚੋਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਇਸ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਪਰਖ ਪੜਚੋਲ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਹੀ ਤਸਵੀਰ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਡਾ. ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ, ਭਾਗ-ਪਹਿਲਾ, ਪੰਨਾ 82
5. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ, ਪੰਨਾ 28
6. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਜਾਪ ਸਾਹਿਬ, ਸਵੱਈਏ, ਚੌਪਈ ਸਟੀਕ (ਯਾਰਵੀਂ ਛਾਪ), ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ, ਮਾਈ ਸੇਵਾਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1986, ਪੰਨਾ 9
7. Harbans Singh Doabia, Life story of Siri Satguru Gobind Singh Ji Maharaj, Satwant Kaur Charitable Trust, Chandigarh, p. 82
8. ਸਬਦਾਰਥ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, 'ਪੋਥੀ ਪਹਿਲੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1973, ਪੰਨਾ 49
9. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 45
10. ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 182
11. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 15
12. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ (ਡਾ.), ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ, ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ, ਪੰਨਾ 51
13. ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ, ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਰੇ, ਪੰਨਾ 53

14. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ (ਡਾ.), ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਕਰਤਿਕਵ, ਪੰਨਾ 126
15. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ (ਡਾ.), ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ, ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ, ਪੰਨੇ 57-58
16. ਜਾਗਤ ਜੋਤ ਜਪੈ ਨਿਮ ਬਾਸਰ, ਏਕ ਬਿਨਾ ਮਨ ਨੇਕ ਨਾ ਆਨੈ ।
ਪੂਰਨ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਤੀਤ ਸਜੈ, ਬ੍ਰਮ ਗੋਰ ਮੜੀ ਮਠ ਭੂਲ ਨਾ ਮਾਨੈ ।
ਤੀਰਥ ਦਾਨ ਦਇਆ ਤਪ ਸੰਜਮ, ਏਕ ਬਿਨਾ ਨਹਿ ਏਕ ਪਛਾਨੈ ।
ਪੂਰਨ ਜੋਤ ਜਗੈ ਘਟ ਮੈਂ, ਤਬ ਖਾਲਸ ਤਾਹਿ ਨਿਖਾਲਸ ਜਾਨੈ । (ਅਕਾਲ ਉਸਤਤਿ)
17. ਹਮ ਇਹ ਕਾਜ ਜਗਤ ਮੇ ਆਏ।
ਧਰਮ ਹੇਤ ਗੁਰਦੇਵ ਪਠਾਏ ।
ਜਹਾਂ ਤਹਾਂ ਤੁਮ ਧਰਮ ਬਿਥਾਰੇ ।
ਦੁਸਟ ਦੇਖੀਅਨ ਪਕੜ ਪਛਾਰੇ । (ਬਚਿੱਤਰ ਨਾਟਕ)
18. ਯਹੈ ਕਾਜ ਧਰਾ ਹਮ ਜਨਮੰ ।
ਸਮਝ ਲੇਹੁ ਸਾਧੂ ਸਭ ਮਨਮੰ ।
ਧਰਮ ਚਲਾਵਨ ਸੰਤ ਉਬਾਰਨ ।
ਦੁਸਟ ਸਭਨ ਕਉ ਮੂਲ ਉਪਾਰਨ । (ਬਚਿੱਤਰ ਨਾਟਕ)